

Література

1. Економічна демократія та розвиток місцевого самоврядування в Україні: Наук. ст. / За ред. Я. А. Жаліла. — К.: НІСД, 2003. — С. 9.
2. Политологический словарь: Сост: Григорян Р. Г., Когтева А. А. и др. — К.: ІнноЦентр, 1991. — С. 47.
3. Европейская Хартия о местном самоуправлении. — СЕ, 1985.
4. Конституція України / Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2006

УДК 631.15

М. Г. Шульський, канд. екон. наук,
Львівська національна академія
ветеринарної медицини ім. С. З. Гжицького

ГОСПОДАРСТВА НАСЕЛЕННЯ: ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ

Висвітлено проблемні питання функціонування та розвитку сільських домогосподарств як основного виду малих господарських формувань з виробництва сільськогосподарської продукції в Україні. На прикладі Львівської області показано процес становлення домогосподарств населення на селі протягом 1990—2004 років. Зроблено висновки щодо подальших напрямків розвитку сільських домогосподарств у Львівській області і Україні загалом.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: господарства, сільське господарство, населення.

Специфічними особливостями проведення аграрної реформи в Україні в кінці ХХ століття було те, що процеси реформування супроводжувалися прискореною трансформацією, а інколи і руйнацією великих організаційно-господарських структур, з одного боку та створенням нових і розширенням існуючих малих форм господарювання. Ряд вчених вважають, що «у сільському господарстві малими вважаються фермерські господарства, приватні підприємства, селянські підприємства (які є юридичною особою), якщо середньорічна чисельність працівників не перевищує 50 осіб» [1, с. 39]. Такі твердження співзвучні із основними положеннями Закону України «Про підприємства», в якому відмічено: «До малих підприємств належать новостворювані та діючі підприємства».

у промисловості та будівництві — з чисельністю працюючих до 200 чоловік;

в інших галузях виробничої сфери — з чисельністю працюючих до 50 чоловік» [2, с. 115].

Як показують результати дослідження в умовах Карпатського регіону, до малих форм господарювання відносяться в основному господарства населення та фермерство. Фермерські господарства тут є досить малі як за кількістю працюючих (поряд із членами сім'ї фермера ще, інколи, залучають кілька найманих працівників), так і земельними наділами (середня площа земельних угідь у розрахунку на одне фермерське господарство становить у межах 50 га).

В останні роки в Україні проведено значні обсяги досліджень функціонування малих форм господарювання. Особливої уваги з цього приводу заслуговують праці В. К. Збаразького [3, 4, 5] та відгуки них [6, 7], економістів-аграрників Н. О. Вдовенка, О. Г. Шпикуляка [1] та інші. У цих дослідженнях особливу увагу сконцентровано на діяльність господарств населення, які є основою малих форм господарювання в сільському господарстві. Вони функціонують у відповідності з прийнятим у 2003 році Законом України «Про особисте селянське господарство», в якому відмічено: «особисте селянське господарство — це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму».

Оцінку діяльності господарств населення, як і будь-яких інших господарських формувань, слід починати, на наше переконання, із дослідження основ їх виникнення, а не безпосередньо з того, чого вони досягли чи не досягли в сучасних умовах. Щодо господарств населення, то ряд дослідників вважають, що ці формування виникли в 30-ті роки ХХ століття при переході селянства на соціалістичний шлях розвитку як перехідна форма [10, с. 9]. Слід зауважити, що у сьогоденних умовах вони також вважаються перехідними формами при подоланні економічної кризи та досягненні стабільності в АПК. Ми дотримуємося думки, що форми дрібного господарювання на селі функціонували в різні історичні епохи, в різних країнах і їх виникнення та розвиток тісно пов'язані з існуванням людства [11, с. 6—8]. Для підтвердження

сказаного звернемося до специфічних особливостей виникнення господарств парцелярного типу. За твердженням С. Мочерного — це «Селянське господарство, що функціонувало на невеликих ділянках (парцелях) за рахунок особистої праці господаря і членів його сім'ї. Виникло в процесі розпаду первіснообщинного ладу, появи приватної власності, переходу від парної до моногамної сім'ї» [12, с. 269]. Чим це не особисте селянське господарство в сучасному вигляді?

Отже, корені цих малих форм селянського господарства слід шукати у сиву давнину історичного періоду розвитку людського суспільства. В історичній ретроспективі ми можемо лише стверджувати про зміни назв, умов господарювання, застосування удосконалених технологій і засобів виробництва, налагодження систем взаємозв'язків з різними структурами в процесах виробництва, переробки і збуту продукції тощо. Однак суть їх залишалася, залишається і буде залишатися на майбутнє незмінною — забезпечити себе та інших членів суспільства у продуктах харчування. І тим самим гарантувати продовольчу безпеку країни. Особливо це відчутно проявляється в періоди соціальних потрясінь, які періодично повторяються на наше переконання в основному через некваліфіковані дії управлінських структур різних ієрархічних рівнів керівництва. Сьогоднішня дійсність в Україні є тому підтвердженням.

З'ясування основних умов та періодів зародження малих особистих господарств населення дає можливість прокласти містки систем взаємозв'язків минулого із сучасним та заглянути у майбутнє. Тобто розглядати процеси розвитку особистої господарки в діалектичній єдності минулого та сучасного та в тісній взаємозалежності з діючими факторами внутрішнього і зовнішнього середовища.

Для оцінки сучасного стану функціонування господарств населення нами використано матеріали їх розвитку у Львівській області, яка за природноекономічними умовами сфокусовано відображає основні ознаки ведення сільського господарства у Карпатському регіоні. Дані таблиці 1 показують, що протягом 1990—2004 рр. у Львівській області відбулись істотні зміни у збільшенні частки господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції. Так, зокрема, частка продукції сільського господарства, вироблена цими господарствами, зросла із 45,1 % до 89,3 %, у тому числі продукція рослинництва, відповідно, з 40,1 до 86,9 % і тваринництва — з 49,7 до 92,2 %. Аналогічні зміни спостерігаються і в розрізі окремих видів продукції рослинницьких і тваринницьких галузей.

Таблиця 1

**ЧАСТКА ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
У ВИРОБНИЦТВІ ПРОДУКЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА, %***

Показники	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2004 р. (+ –) до	
								1990 р.	1995 р.
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
Продукція сільського господарства	45,1	64,7	89,0	89,0	89,0	90,3	89,3	+ 44,2	+ 24,6
Продукція рослинництва	40,1	61,2	85,7	85,5	88,7	88,6	86,9	+ 46,8	+ 25,7
Продукція тваринництва	49,7	68,5	92,5	92,0	92,0	93,0	92,2	+ 42,5	+ 23,7

* Тут і надалі використано матеріали Головного управління статистики у Львівській області [13].

Наведені дані дозволяють стверджувати про значну стабілізуючу роль господарств населення. Уявимо, що було б із сільськогосподарським виробництвом Львівщини, як би не функціонували господарські формування населення? Фактично сільське господарство мало б жалюгідний стан і це був би повний колапс агропромислового виробництва в області. Більше того, такий стан характерний не тільки для, скажімо, Львівської області зокрема і Карпатського регіону в цілому, але, хоча і в дещо меншою мірою, для всього АПК України.

Збільшення питомої ваги продукції, виробленої в особистій господарці, в загальному об'ємі продукції сільського господарства у Львівській області обумовлено такими процесами:

— значним розширенням площ земельних угідь у господарствах населення за рахунок господарств суспільного сектору і, отже, зростання можливості збільшити об'єми виробництва продукції. Це в основному екстенсивний шлях розвитку;

— зменшенням об'ємів виробництва продукції крупними господарськими формуваннями внаслідок їх трансформації, розпаду, а часто і припинення виробничої діяльності.

Ці два протилежні напрямки розвитку в сільськогосподарському виробництві не сприяли процесам збільшення загальних

об'ємів виробництва продукції. Визначені показники виробництва основних видів сільськогосподарської продукції на одну особу у Львівській області є тому підтвердженням. Тільки за двома видами продукції (картопля і овочі) спостерігається збільшення виробництва на душу населення.

Таким чином, збільшення частки господарств населення у виробництві продукції сільського господарства не сприяли її зростанню в розрахунку на одну особу, а навпаки, призвели до зменшення, за винятком традиційних культур. При цьому наведена цифрова інформація дає можливість стверджувати, що за останні роки (особливо за 2002—2004 рр.) показники виробництва продукції в розрахунку на одну особу в основному стабілізувалися. Це, у свою чергу, приводить до висновку про динамічну реалізацію потенційних можливостей господарствах населення при виробництві продукції сільського господарства. Дальше досягнення безумовно повинно здійснюватися за рахунок збільшення виробництва у малих господарських формуваннях, так і в крупних у сільськогосподарських підприємствах, фермерських та інших господарських структурах.

Наведені дані дозволяють констатувати, що господарства населення результативно можуть налагоджувати виробництво картоплі, овочів, фруктів і ягід. Виробництво всієї іншої продукції сільськогосподарського виробництва повинні забезпечувати великі господарські формування. Саме шляхом налагодження виробництва у крупних фермерських та інших господарських формуваннях і повинен проходити процес відновлення крупно товарного сільськогосподарського виробництва. Адже саме в оптимальному поєднанні потенційних можливостей розвитку дрібного і крупного виробництва є шлях підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. В цьому і полягає діалектика господарювання.

Показники виробництва продукції, як правило, відображають рівень використання наявних можливостей і, що головне, основних засобів виробництва, головним серед яких є земельні ресурси. Їх наявність і трансформація протягом 1990—2004 рр. як у цілому в Львівській області, так і в господарствах населення представлені в табл. 3.

У загальному в сільському господарстві Львівщини за 1990—2004 рр. відчутних змін у площах сільськогосподарських угідь, у тому числі ріллі, не відбулось. Зовсім інші тенденції спостерігаються в динаміці земельних угідь у господарствах населення. Так, зокрема, коли у 1990 р. площа у цих господарсь-

ких формуваннях становила 143,8 тис. га, що складало 11,2 % від їх загальної площі і ріллі 115,6 тис. га або 13,3 %, то у 2004 р. ці показники відповідно становили: 755,0 тис. га і 59,4 % та 489,1 тис. га і 61,2 %, тобто розширення площі становило: сільськогосподарських угідь у 5,2 рази, ріллі — 4,2 рази. Зміни суттєві і відчутні. І ця закономірність, до речі, спостерігається протягом всього періоду досліджень (1990—2004 рр.). При цьому відбуваються процеси, хоча і незначні, збільшення питомої ваги орних земель у структурі сільськогосподарських угідь, що вказує на підвищення інтенсивності їх використання. Розширення площ земельних угідь, як правило, супроводжується відповідним збільшенням валового виробництва продукції сільськогосподарства.

Протягом 1995—2004 рр. у Львівській області відбулися певні зміни у виробництві продукції сільського господарства. Так, зокрема, вартість сільськогосподарської продукції за порівнянними цінами 2000 р. зросла у 2004 р. порівняно з 1995 роком на 4,5 %, тоді як у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь — на 12,6 %.

Аналізуючи ці показники, які досягнуті господарствами населення за цей період, спостерігається дещо відмінна закономірність. Так, вартість валової продукції сільського господарства у 2004 р. зросла на 44,4 %, у тому числі рослинництва — 50,4 і тваринництва — 38,3 %. Однак, з іншого боку, вартість виробленої продукції з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь зменшилась майже на чверть у загальному обчисленні, у тому числі на 21,0 % рослинництва і тваринництва на 27,4 %.

Такі різні співвідношення в абсолютних і відносних показниках щодо виробництва продукції господарствами населення мають об'єктивне підґрунтя. Це обумовлено наступним:

— по-перше, значну частину ресурсів власники особистих господарств як за період існування колишнього Союзу, так і в перші роки незалежності України для ведення своєї господарки забезпечували із господарств суспільного сектору. Саме така система взаємовідносин дозволяла селянам на незначних земельних площах утримувати значну кількість тварин і отже забезпечувати виробництво продукції у великих об'ємах на одиницю земельної площі. І саме тому до 2000 р. особисті селянські господарства Львівщини виробляли у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь значно більше продукції ніж, скажімо, у 2002 р. і 2004 р. Однак в цих порівняннях слід погодитися із твердженням В. В. Юрчишина про те, що неможна вимагати від населення

збільшення виробництва продукції на одиницю площі [13, с. 45]. Сільське населення і так працює надто багато із великим напруженням;

— по-друге, розпад крупних господарств спричинив не тільки позбавлення селян у джерелах надходження додаткових ресурсів для своєї господарки, але і відтік значної частини населення, при цьому найбільш продуктивної, в інші сфери діяльності. Так, найбільш кваліфіковані працівники виїхали на заробітки в країни Західної Європи, Північної Америки та інші континенти, деякі знайшли застосування своїх здібностей в інших галузях і видах діяльності в межах України, а інші поповнили ряди безробітних. У результаті цього переважну більшість жителів на селі сьогодні складають люди пенсійного і перед пенсійного віку, а вони, безумовно, не можуть забезпечити виробництво продукції в тих обсягах, які були раніше, скажімо, для прикладу у 2002 р.;

— по-третє, технічна оснащеність домогосподарств досить низька. Проведеними спостереженнями встановлено, що виконання біля 80 % виробничих процесів у господарствах населення проводиться так або майже так, як виконували наші прашури тисячу років тому. Саме на прикладі тих господарств можна в сучасних умовах вивчати еволюцію розвитку сільського господарства протягом тривалого історичного періоду існування людства. Чого немає можливості проводити ні в одній галузі народного господарства, чи видів діяльності. Крім того, особисті господарки незабезпечені в повною мірою висококласним насіннєвим матеріалом, високопродуктивною худобою, сучасними засобами захисту рослин від хвороб, надійним ветеринарним обслуговуванням тощо;

— по-четверте, значним утрудненням у збуті виробленої продукції. Проведені дослідження показують що власникам особистих господарств значно важче результативно реалізувати свою продукцію, ніж її виробити. Особливо це ускладнено для тих господарств, які розміщені на значних відстанях від великих міст та в яких відсутні працездатні члени. За цих умов у системи взаємовідносин вступають посередники, які закупають продукцію у сільських жителів за заниженими.

Вищенаведені результати дослідження особливостей функціонування господарств населення Львівщини дозволяють констатувати про місце, роль і значення малих форм господарювання у сферах сільськогосподарського виробництва в умовах аграрної кризи та на початкових етапах її подолання. Однак, незважаючи

на те, що ці господарські формування відіграли і відіграють стабілізуючу роль у процесах виробництва продукції сільського господарства і забезпечення населення продуктами харчування, оцінка їх діяльності на перспективу є різна. При цьому слід зауважити, що переважаюча більшість дослідників сьогодишній вклад господарств населення в аграрне виробництво оцінюють позитивно. Це, до речі, і підтверджено результатами нашого дослідження в цій статті. Розбіжності в поглядах спостерігаються відносно того, як вони повинні розвиватися на перспективу і яку роль будуть відігравати в сферах сільського виробництва на майбутнє.

В сучасних умовах фактично сформувались два напрямки в оцінці діяльності господарств населення на стратегічну перспективу — одні вважають їх не пріоритетною формою господарювання, інші, навпаки, вбачають в них перспективність розвитку. Так, Р. М. Онищенко вважає, що «...особисті селянські господарства як дрібні виробники сільськогосподарської продукції не належать до перспективних форм господарювання в розвинутій ринковій структурі аграрного сектора. Подальше збільшення ними сільськогосподарського виробництва не можна віднести до стратегічних напрямків формування в Україні ефективної організаційної структури аграрного сектора ринкової економіки» (14, с. 446). Ряд аграрників, позитивно оцінюючи діяльність господарств населення, разом з тим підкреслюють: «... але вони не можуть бути переважаючими в оглядовій перспективі й розвитку аграрного виробництва (через малі розміри, ручну працю, низький рівень використання НТП, велику частку пенсіонерів до 2/3 тощо) (13, с. 465). Подібної точки зору дотримуються В. Галанець і Д. Мороз, вказуючи, що «господарства населення допомагають вирішувати продовольчу проблему. Але в стратегічному плані, коли думати не про сьогодні, а про майбутнє, є підстави стверджувати, що на перспективу господарства населення ніяк не можуть бути пріоритетною формою господарювання» (15, с. 14). Цитування названих авторів щодо неперспективних напрямків розвитку господарств населення не вичерпується цими твердженнями, вони є тільки незначним віддзеркаленням цих поглядів вчених-аграрників.

Щодо прихильників відносно перспективності розвитку господарств населення, то слід відмітити такі твердження: «Переваги особистих підсобних господарств полягають в їх підприємливості, високій інтенсивності праці, згуртованості, відповідальності членів сім'ї за кінцевий результат виробництва, ощадливості у витраті ресурсів, старанності у якісному і вчасному вико-

нанні робіт» (16, с. 108). Такі особливі і позитивні риси діяльності цих формувань, безумовно втілюють оптимізм у їх перспективності. Звідси і впевненість, що «ОПГ є перспективна форма господарювання та ефективний спосіб розв'язання проблем зайнятості на селі» (17, с. 2) або «Особисте підсобне господарство виявилось самим економічно стійким. Воно і в подальшому буде розвиватись» (18, с. 12).

Співставляючи ці два підходи щодо оцінки функціонування господарств населення виникає питання, якому з них слід надати перевагу? З огляду на актуальність поставленого питання, необхідно дещо по іншому підійти до оцінки діяльності не тільки цих господарств, але і всього АПК. Зокрема до прогнозованості розвитку тих чи інших перетворень, їх об'єктивності та практичних результатів. На початку 90-х років минулого століття, тобто на початку проведення реформ, «ні науковці, ні політики, ні практики не звертали на господарства населення особливої уваги» [19, с. 112]. Більше того, ніхто навіть не передбачав, що особисті господарства населення стануть домінуючою формою ведення сільськогосподарського виробництва. Однак вони такими стали і де є впевненість, що сьогоdnішні прогнози не спіткає доля попередніх не те, що в далекій, але і в найближчій перспективі? І може статися так, що взагалі ні одне передбачення не знайде свого практичного втілення. Однак, на наше переконання, господарства населення збережуться і будуть вносити відповідний вклад не тільки у сфері сільськогосподарського виробництва, а будуть задіяні у вирішенні цілого комплексу проблем, що стоять перед конкретним населеним пунктом, з одного боку, і держави в цілому, з іншого.

Отже, нам не слід підходити до оцінки діяльності господарств населення, як найпоширеніших малих форм господарювання на селі тільки з точки зору виробників продукції сільськогосподарства, а проводити дослідження ширше і глибше. З цього приводу заслуговують твердження С. Г. Натрошвілі про те, що «селянське господарство — це не лише особлива форма виробничої діяльності, це особливий спосіб життя, що становить фундамент культурних традицій народу, джерело життєвої сили нації» [20, с. 1].

Досвід України й інших держав світу, свідчить, що ті господарські формування, які сформувались під адміністративним впливом панівних управлінських структур того чи іншого устрою держави, зникають разом із зникненням правлячих режимів. З іншого боку ті, які виникли на протязі тривалого історичного

періоду і сформовані самими виробниками, функціонують незалежно від волі управлінських структур і прогнозів, які виходять від них. Діяльність господарств населення як до проведення реформ в Україні, так і після них є тому підтвердженням. В сьогоденних умовах і на перспективу не слід протиставляти різні форми господарювання, а поєднувати їх у процесі виробництва сільськогосподарської продукції.

Література

1. Вдовенко Л. О., Шпикуляк О. Г. Розвиток малих підприємств у сільському господарстві // Економіка АПК. — 2005. — № 7. — С. 38—42.
2. Закон України «Про підприємства в Україні» // Аграрна реформа в Україні; 1990 — 1996; Законодавчі акти і нормативно-методичні матеріали. За ред. М. В. Зубця. — К.: 1996; С. 113—136.
3. Збарський В. К. Малі форми господарювання в Україні: теорія, методологія, практика / Монографія. — К.: НАУ — ДАККК і М, 2005. — 432 с.
4. Збарський В. К. Становлення та розвиток малих форм господарювання сільських поселень. — К.: НАУ — ДАККК і М, 2004. — 312 с.
5. Збарський В. К. «Методологічні підходи щодо понятійного апарату «Малі форми господарювання» // Агроінком — 2005. — № 3—4. — С. 61—66.
6. Янчук В. З. Проблеми становлення та розвитку малих форм господарювання на селі // Економіка АПК. — 2004. — № 10. — С. 160.
7. Лобас М. Г. Становлення та розвиток малих форм господарювання / Агро інком. — 2005. — № 8. — С. 93—95.
8. Закон України «Про особисте селянське господарство» // Економіка АПК — 2003. — № 9. — С. 150—152.
9. Шмітд Р. М. Коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» // «Сільський час» від 13 червня 2003 р.
10. Личное подсобное хозяйство в условиях агропромышленной интеграции / В. Б. Островский, В. Б. Самсонов, Й. Й. Бекер и др. — М.: Наука, 1998. — 87 с.
11. Шульський М. Г. Особисті господарства населення; стан, можливості і перспективи: Монографія. — Львів: Край, 2003. — 280 с.
12. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1 / Редкол. — С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2000. — 864 с.
13. Онищенко О. М. Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи / Відп. ред. член.-кор. УААБ Б. Й. Пасхавер. — К.: Ін-т економіки НАНУ, 2003. — 100 с.
14. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. // Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 5) (За ред. П. Т. Саблука та ін). — К.: ІАЕ УААН, 2002. — 647 с.

15. *Онищенко О. М.* Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи / Відп. ред. член.-кор. УААН Б. Й. Пасхавер. — К.: Ін-т економіки НАНУ, 2003. — 100 с.

16. *Галанець В., Мороз Д.* Стратегія трансформації форм господарювання в аграрній сфері // Вісник Львівського державного аграрного університету: Економіка АПК.-20 — 2. — № 9 538 с.

17. *Липчук В. В., Курило С. М.* Перспективи розвитку господарств населення // Економіка АПК. — 2001. — 33. — С. 106—109.

18. *Особисті підсобні господарства України* // Київ. — Міністерство аграрної політики України, українська освітня програма ринкових реформ. — 2001. — 40 с.

19. *Григорук В. В.* Аграрная реформа в Казахстане // Економіка АПК. — 1998. — № 4. — С. 3—12.

20. *Кириленко І. Г.* Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. — К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. — 452 с.

21. *Напрошвілі С. Г.* Теорія селянського фермерського господарства: Автореферат дисертації. — К., 1995. — 21 с.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2006

УДК 37.014.54

Г. Є. Ямненко, аспірант КНУТД

СТРУКТУРА МОТИВАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто мотиваційний механізм у процесі управління навчальною організацією. Вказано на необхідність змін у формуванні мотивованої основи і розвитку на цій основі потенціалу у навчальній діяльності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: мотивація, навчальна діяльність, стимулювання, управління діяльністю.

Глибокі соціально-економічні зміни, що відбуваються в Україні, спрямовані на становлення нової організаційно-управлінської системи діяльності всіх господарюючих суб'єктів, яка заснована на ринкових відносинах. У другій половині ХХ сторіччя факторами економічного зростання та розвитку все частіше стали називати освіту і технічний прогрес. В економічній літературі визнаною є здатність освіти бути фактором економічного зростання. Визначальним фактором процесу розвитку суспільства виступає розвиток людських ресурсів, який відбувається через освіту, професійну підготовку та використання людського